

РЕЦЕНЗІЯ

про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія **Філяніна Євгена Павловича «Рецепції мусульманського світу в українському публічному дискурсі другої половини XIX–початку XX ст.»** рецензента кандидата істор. наук, доцента кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара **Воронова Віктора Івановича**

Інформація про відповідність дисертації вимогам, передбаченим пунктами 14, 15, 16 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії від 12 січня 2022 р. №44».

Дисертація **Філяніна Євгена Павловича «Рецепції мусульманського світу в українському публічному дискурсі другої половини XIX–початку XX ст.»** подана у вигляді спеціально підготовленої кваліфікаційної наукової праці на правах рукопису. Дисертація виконана здобувачем особисто.

Актуальність дослідження

Актуальність теми визначається її міждисциплінарним виміром, а також її предметним полем. Увага до мусульманської компоненти історії та сучасності України є не тільки шляхом для пізнання власного минулого, а й для розуміння складних суспільних, геополітичних процесів, що відбуваються в сучасному світі. Сходознавство в широкому сенсі інституційно добре розвинене й досить популярне у світі. Українські гуманітарії лише долучаються до студій у межах цього наукового напрямку, відновлюючи певні традиції, закладені на рубежі XIX–XX ст., а потім фактично надовго перервані. Нинішнє відродження академічного сходознавства в Україні перш за все актуалізує дослідження з історії ідей. У цьому контексті акцент автора рецензованої дисертації на українському інтелектуальному просторі другої половини XIX–початку XX ст. у поєднанні з поки що не зовсім традиційним для української історіографії методологічним ракурсом насправді відкриває певні нові грані для вивчення загалом «Українського національного відродження», дозволяє побачити деякі нові риси української ідентичності, які в той час формувалися. Увага до українського інтелектуального простору часів його формування з боку істориків може допомогти знайти відповіді на актуальні дослідницькі питання сучасності, дозволити краще зрозуміти власний інтелектуальний спадок. Міждисциплінарний підхід, застосований автором дисертації, сприяє розумінню світу ідей

досліджуваної доби, оскільки дозволяє використовувати методологічний інструментарій сусідніх галузей знань щодо історичного та літературознавчого матеріалу.

Вірогідність та наукова новизна одержаних результатів

Наукові положення та науково обґрунтовані теоретичні результати проведених здобувачем досліджень мають важливе значення для історії. Вони досить вірогідні й відтворені. Дисертаційна робота цілком може вважатися одним із перших комплексних наукових досліджень образу та рецепції кримських татар і турків в українському публічному дискурсі другої половини XIX–початку XX ст. Автор загалом спромігся стисло проаналізувати українську історіографічну традицію з теми, ключові літературознавчі дослідження у контексті відображення в них мусульманського світу в уявленні українських інтелектуалів того часу. Спеціальна увага була присвячена аналізу тематичних публікацій на сторінках багато в чому знакових українських часописів «Основа» та «Киевская старина». Є. Філянін виокремив і ретельно проаналізував найбільш показові наукові, публіцистичні та художньо-літературні тексти, які демонструють ставлення й оцінку східних по відношенню до українців етносів (кримських татар та турків) в інтерпретації ключових представників інтелектуальних осередків української громадськості відповідного періоду. Зокрема автором було відтворено кореляційний зв'язок між текстами Михайла Коцюбинського та Ісмаїла Гаспринського і, як наслідок, інтелектуальний ланцюг між кримськотатарським джадідістським та українським публічним дискурсами. Ним були проаналізовані окремі твори відомих істориків, етнографів, сходознавців, громадських діячів (М. Драгоманова, П. Куліша, А. Кримського та ін.). На прикладі оповідань М. Коцюбинського автором здійснено мовно-стилістичний (семантичний) аналіз українських літературних текстів, завдяки чому відтворено можливості усвідомленості мусульманської тематики українським читачем (імпліцитним та реальним). Також автор спромігся установити спільність та єдність українського інтелектуального простору другої пол. XIX–поч. XX ст., представленого істориками, письменниками, філософами, які створювали вирішальний для публічного дискурсу колообіг автор-текст-читач-автор. Ним було досить чітко уточнено особливості становлення та розвитку українського сходознавства, його основні відмінності, порівняно із західноєвропейським та російським.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки та рекомендації, цілком відповідають вимогам щодо подібного виду досліджень. Останні ґрунту-

ються на узагальненні даних широкого кола наукової літератури та історичних джерел різних видів, залучених та проаналізованих автором у ході виконання дисертації. Вірогідність результатів дослідження підтверджена їх апробацією на наукових конференціях. Обґрунтованість отриманих результатів фундується на комплексному застосуванні в дисертації загальноісторичних та міждисциплінарних методів, які загалом відповідають меті та завданням дослідження. Рівень обґрунтованості наукових положень, висновків, сформульованих у дисертації, забезпечений безпосередньо логікою та структурою дослідження відповідно до визначеної в ньому мети. Дисертаційне дослідження повністю відповідає предметній спрямованості наукової спеціальності 032 Історія та археологія. Зокрема автором здійснена досить вдала реконструкція рецепцій мусульманського світу в українському публічному дискурсі, що дозволяє внести певні корективи в попередні уявлення про український інтелектуальний простір другої половини XIX–початку XX ст. Отримані результати посилюють розвиток ісламознавства як досить нового поки що для українського академічного простору напряму. Концепт «символічної географії», апробований новітніми дослідженнями українських істориків, автор доповнив поглядами на просторові межі українських інтелектуалів. Методологія рецептивних студій, поширена в дисертаційному дослідженні на наукові й публіцистичні тексти, демонструє певні можливості її подальшого застосування для вивчення публічного дискурсу, суспільної думки тощо.

Не викликає сумніву **практичне значення** дисертації. Окремі її результати можуть бути використані в межах подальших наукових напрацювань у контексті теорії рецепції як підґрунтя для подібних міждисциплінарних досліджень. Матеріали роботи можуть бути корисними для створення конкретно-історичних досліджень з мусульманської складової історії України, історії україно-кримськотатарських та україно-турецьких взаємин, історії суспільної думки України тощо. Результати дослідження можуть бути використані у навчальному процесі, зокрема в межах розробки загальних та спеціальних курсів з історії (всесвітньої та української), релігії та релігієзнавства, історії літератури та літературознавства.

Повнота викладу основних положень дисертації в опублікованих працях

Основні положення та висновки дисертації викладені у 9 публікаціях автора, у тому числі 4 з них уміщені у фахових виданнях (одне з яких відноситься до категорії А та внесене до науко-метричної бази Scopus), ще 1 – у щорічному зарубіжному виданні, 1 є розділом у міжнародній колективній монографії, 3 – опубліковані тези доповідей на конференціях різного рівня. Загалом дотримано вимоги

Міністерства освіти і науки України щодо кількості, обсягу та змісту друкованих праць, в яких відтворено основний зміст дисертації. Аналіз рукопису дисертації та наукових публікацій дає підстави констатувати ідентичність змісту цих публікацій та основних положень дисертації. Це надає авторові дисертаційної роботи право на публічний захист дисертації для здобуття ступеня доктора філософії. У цілому матеріали дисертації пройшли належну наукову апробацію.

Оцінка змісту дисертації, її завершеності та відповідності встановленим вимогам

Подана до розгляду дисертація складається з анотації державною та англійською мовами, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Повний обсяг рукопису дисертації становить 232 сторінки. Список використаних джерел та літератури налічує 356 позицій, 51 з яких є англomовними публікаціями. Структура дисертації у цілому має логічну побудову і сприяє розкриттю теми дослідження та виконанню заявлених дослідницьких завдань.

У **Вступі** доволі чітко розкрита актуальність вивчення теми; зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара; визначені об'єкт, предмет і мета дисертаційного дослідження; окреслено його хронологічні й географічні межі; стисло охарактеризовано сутність і складові його методологічної основи; означені складники наукової новизни дослідження та практичного значення отриманих у ньому головних результатів.

У **Розділі 1** стисло проаналізовано історіографічну традицію з вивчення теми, охарактеризовано джерельну базу, залучену для виконання дослідження, а також розкрито його методологічну основу. При цьому в якості методологічного орієнтиру автор обрав теорію рецепції, сутність якої, наявні в її рамках напрацювання зарубіжних та вітчизняних учених, можливості застосування та його результати в літературознавстві та гуманітаристиці загалом автор цілком переконливо продемонстрував, а також продемонстрував певні переваги її використання в межах досліджуваної теми. Окрім того, в роботі використані компаративний, імагологічний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-системний методи, а також методи біографістики та історичного джерелознавства.

Розділ 2 присвячений аналізу рецепції мусульманського світу (на прикладі кримських татар і турків) на сторінках спеціальних наукових історичних досліджень та окремих публіцистичних праць українських авторів другої половини XIX – початку XX ст., які отримали широкий розголос і популяризацію серед україн-

ської інтелектуальної еліти того часу. Окрема увага зосереджена на аналізі тематичних публікацій на сторінках часописів «Основа» та «Киевская старина», як безсумнівних рупорів українського громадівського руху того часу. Також автор здійснив досить ретельний аналіз окремих праць Пантелеймона Куліша та Михайла Драгоманова, дотичних до головного тематичного дискурсу дисертації.

У **Розділі 3** проаналізовані окремі художньо-літературні твори, в яких присутні характеристики мусульманського світу в українському інтелектуальному просторі відповідної доби. Зокрема автор констатував, що в художніх творах П. Куліша образ Сходу відрізняється від тих варіантів, які присутні в західній та російській художній літературі, причому ісламський світ у них не позиціонується як чуже й невідоме. Досить переконливо автор розкрив образ Криму й татар у поезії Лесі Українки, зосередившись на її відомому циклі «Кримські спогади». Він звернув увагу на певну залежність і пов'язаність цих поезій української поетеси з творчим доробком Адама Міцкевича. Також окреслено коло контактів і тісних творчих взаємозв'язків Лесі Українки з відомим українським сходознавцем А. Кримським. У цьому розділі подано досить змістовний аналіз тематичних оповідань М. Коцюбинського, який, згідно з аргументами автора, став своєрідним «ретранслятором» ідей джадідизму з кримськотатарського дискурсу до власне українського.

Розділ 4 досить чітко окреслює роль відомого українського вченого, історика, філолога, мовознавця Агатангела Кримського у зародженні вітчизняного сходознавства на початку ХХ ст. В ньому проаналізовані основні складові його наукового доробку, які безпосередньо стосуються теми дисертаційного дослідження, розкрито особливості рецепції ним кримськотатарського і загалом тюркського складників історії України, розкрито характеристику вченим особливостей системи освіти й періодичних видань кримських татар на початку ХХ ст.

У заключній складовій основної частини роботи адекватно проведеному дослідженню підведені підсумки та зроблені досить вірогідні, змістовні й цілком адекватні узагальнення й висновки.

Зауваження та дискусійні положення щодо змісту дисертації.

Дисертаційне дослідження Євгена Філяніна загалом виконане на належному науково-теоретичному й практичному рівнях. Разом з тим, деякі його положення дискусійні або потребують критичних застережень. Тому доцільно зробити певні зауваження та рекомендації авторові для подальшого їх врахування.

По-перше, дещо дивним виглядає те, що в дисертаційному дослідженні практично жодного разу не фігурують словосполучення «наукова праця», «наукові дос-

лідження», «науковий дискурс» тощо, а натомість автор весь час використовує терміни «академічність» або «академічний» напевно як синоніми до «науковий». Однак це зовсім не виправдано, особливо якщо зважити на той основний матеріал, який залучений ним для аналізу, адже в більшості випадків він навряд чи може позиціонуватися як суто «академічний», а радше як науковий, інколи науково-популярний, публіцистичний, літературний. З іншого боку, це не означає, що праці істориків, літературознавців, етнографів, сходознавців і т. д. не можуть бути «академічними». Однак у випадку з історичною наукою, як і з літературознавством, «академічними» осередками слід вважати перш за все університети та науково-дослідні інституції, де власне й працюють «академічні» вчені. Отже саме з цих осередків зрештою й можуть виходити «академічні» дослідження. Тому автором зовсім не виправдано не було взято до уваги найбільш важливі особисті наукові здобутки (тим більше з урахуванням їх безпосереднього надзвичайного впливу на український публічний дискурс!) провідних учених (істориків, літературознавців) підросійської України того часу, які працювали в трьох університетах на українських землях (Харківському, Київському та Новоросійському (згодом Одеському)), а також в Історичному товаристві Нестора-літописця при Київському університеті, Одеському товаристві історії та старожитностей, губернських вчених архівних комісіях, Київській археографічній комісії для розгляду давніх актів та ін. фахових (і звичайно ж академічних!) осередках історичної науки. У всякому разі оминати й не використати доробок трьох напевно найбільш відомих українських істориків того часу М. Костомарова, В. Антоновича і М. Грушевського в межах власної теми автор практично не мав права. Тим більше, що в їхньому доробку однозначно можна знайти прояви «східного» або ж «мусульманського» чинника в українській історії. При всій повазі до часописів «Основа» і «Киевская старина» самі по собі вони не можуть бути визнані академічними інституціями або ж, як у автора щодо останнього видання, *«академічною трибуною»*, де публікувалися *«академічні зацікавлення діячів Київської громади»* (с. 26). Тут скоріше слід вести мову про наукові, археографічні публікації, науково-популярні видання, літературні твори на його сторінках. Автором неодноразово фактично протиставляються «академічні роботи» публіцистичним творам і творам художньої літератури (зокрема в пункті 1.3 і далі в ін. розділах), але при цьому чітких критеріїв їх розрізнення він не зазначив. Тому, наприклад, абсолютно незрозуміло, чому публікація Л. Львова в «КС» під назвою «Стосунки між Запорожжям і Кримом» тракту-

ється як «академічна», а натомість праці П. Куліша «Іван Петрович Котляревський» та «Виговщина» потрапляють до «публіцистичних» текстів (с. 40–42).

По-друге, на фоні інших складових основної частини роботи дещо неповним і незавершеним виглядає параграф 1.1, присвячений аналізу історіографічної традиції з теми. Не зважаючи на наявність окремого розділу, присвяченого А. Кримському, тут не зайвим було хоча б пунктиром окреслити сутність його загального внеску в започаткування українського сходознавства, вказати ключові праці інших українських істориків другої половини ХІХ–початку ХХ ст., які стосуються характеристики «мусульманського складника» української історії. Невиправдано щодо радянського періоду не зазначається жодного прізвища українських дослідників-сходознавців (а серед них можна згадати Олексія Баранника, Андрія Ковалівського, Федора Міщенка і звичайно ж Ярослава Дашкевича!). Щодо останнього, то 2016 р. було опубліковано збірник його статейних публікацій (цілих 100 позицій) під промовистою назвою «Україна і Схід», який, на жаль, навіть не фігурує у списку використаної автором літератури. До речі, протягом 1927–1931 рр. в Україні виходив журнал під назвою «Східний світ», і малоімовірно сподіватись, що на його сторінках відсутні публікації, які були б не зайвими для автора дисертації. До того ж навряд чи варто було оминати увагою тематичний доробок українських діаспорних істориків. Особливо варті уваги тематичні тюркознавчі праці Омеляна Пріцака, натомість автор дисертації у списку вмістив лише його публікацію, присвячену Агатагелу Кримському.

По-третє, автор дещо по-панібратські ставиться до персоналій істориків, публіцистів, літературознавців, письменників, громадських діячів, коли поруч з їх прізвищами у власному тексті лише зрідка ставить ім'я або ініціал, натомість у більшості випадків опускаючи їх. Все ж таки жанр наукового дослідження вимагає певного пієтету до відомих особистостей минулого, який варто проявляти в т. ч. і в такій незначній, але важливій сентенції. Також авторові варто було подавати у власному перекладі українською всі цитовані ним тексти, а не за вибіркоvim принципом (тексти з «Основи» всі подані мовою оригіналу із застарілими літерами, які в сучасних абетках не використовуються, тоді як фрагменти інших праць, написаних російською чи англійською автором перекладені). Те ж саме можна сказати щодо назв аналізованих і цитованих автором публікацій. Всі вони заслуговували на україномовний переклад у тексті основної частини дисертації.

По-четверте, в роботі присутній певний дисбаланс у структурі основної частини. Зокрема Розділ 4 практично удвічі менший за обсягом, порівняно з трьома ін-

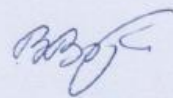

шими. В окремих розділах є параграфи, які налічують або по 3–4 сторінки, або по 20 і навіть більше. Можливо, було потрібно більш ретельно продумати структуру. Також звертає на себе увагу те, що автор чомусь більш упевненим і сміливим виглядає у тих частинах роботи, де аналізує твори українських письменників і поетів. Натомість, характеризуючи науковий доробок істориків та етнографів (зокрема П. Куліша та М. Драгоманова), він дещо поверховий і не завжди демонструє достатню довершеність в аналізі їх наукового історичного доробку.

Висновок. Проведений аналіз загалом засвідчує, що дисертація **Філяніна Євгена Павловича** на тему «Рецепції мусульманського світу в українському публічному дискурсі другої половини XIX–початку XX ст.» є завершеним, самостійним, досить ґрунтовним дослідженням, яке загалом відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44 (зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 21.03.2022 №341), та Наказу МОН України від 12 січня 2017 р. №40 «Про затвердження вимог оформлення дисертацій», а її автор заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Рецензент

кандидат історичних наук, доцент
кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара

Віктор ВОРОНОВ

Учений секретар

Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
кандидат фізико-математичних наук, доцент

Тетяна ХОДАНЕН